

# 'SAVAŞ' MAĞDURU KADINLAR: BASIN FOTOĞRAFI- TOPLUMSAL CİNSİYET-ŞİDDET BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç. Dr. Ahmet İMANÇER\*  
Arş. Gör. İlknur GÜRSES\*\*

## ÖZET

*Her savaş bir iktidar oyunudur. İktidar ise kültürel bağlamda ataerkil bir yapıyı işaret eder. Ataerkil savaşların mağdurları başta kadınlar olmak üzere, çocuklar, yaşlılar ve erkeklerdir. Ancak, erkeklerin baskın roller oynadığı savaş oyununda toplumsal cinsiyet açısından kadınlar bedenleri üzerinden en önemli mağdurlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.*

*Bu çalışmada savaşın ataerkil bir oyun olduğu ve savaşın mağduru kadınların aynı zamanda bu ataerkil oyunun da mağduru oldukları anlatılmaya çalışılacaktır. Özellikle savaş sırasında tecavüze uğrayan ya da öldürülen kadınların bedenlerinin ülke toprağının metaforu olduğu belirtilecek ve bu türlü bir şiddetin kültürel yansımaları incelenecektir.*

**Anahtar Kelimeler:** *Toplumsal Cinsiyet, Savaş, Basın Fotoğrafçılığı, İktidar.*

## ABSTRACT

*Every war is a power game. In a cultural context, power addresses a patriarchal structure. The victims of patriarchal wars are generally women, kids, old people and men. But, in the war game which men are the dominants, on the gender perspective, women are the most important victims because of their bodies.*

*In this study, it will be tried to study that war is an patriarchal game and women are not only the war victims but also victims of this patriarchal game. Especially, it will be determined that body of womens, who are raped or killed during war, are the metaphor of the country land and will be examined cultural reflections of violence this kind.*

**Key Words:** *Gender, War, Photo Journalism, Power.*

\* Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo-Televizyon ve Sinema Bölümü

\*\* Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo-Televizyon ve Sinema Bölümü

## GİRİŞ

Savaş kavramının herhangi bir tanımını yapabilmek için iki temel çıkış noktasına ihtiyacımız vardır. Bunlardan ilki savaşın düalistik bir yapı bağlamında ele alınarak barışın ortadan kalktığı zamanlarda savaşın, savaşın ortadan kalktığı zamanlarda ise barışın yaşandığını söyleyebiliriz. Bu daha çok epistemolojik bir tanı olmakla beraber indirgemeci ve eksiklikleri de bünyesinde barındıran bir kapsamlı, yorumlayıcı ya da tanımlayıcı bir yaklaşımdır.

Basın fotoğrafları ya da daha genel bir tanımlama ile fotoğraf anı kaydeder ve o anları bir sonraki zaman dilimine, geleceğe miras bırakır. Fotoğraf bu özelliğiyle her şeyden önce bir kanıt ve belgeleme aracıdır. Bu yazı bağlamında basında yer alan savaş fotoğraflarında kadınlara ve sistemin ötekileştirdiklerine yönelik şiddet unsurları incelenecektir. İnceleme yapılırken savaşın ideolojik bir olgu olduğu ve sonuçlarının ekonomik olduğu kadar psikolojik sonuçları olduğunu da vurgulamak ve sistemin bir tezahürü olarak savaşta şiddetin nasıl kullanıldığını ortaya çıkarmaktır. Bu nedenle savaşın en çok mağdur ettiği kadınların toplumsal yaşamda ve savaşın müdahili olarak cinsiyetleri nedeniyle yaşamlarındaki mağduriyetler ele alınacaktır.

## SAVAŞIN TANIMI

Savaşın kitlesel ya da fiziksel bir olgu olduğu düşüncesinden hareket ile, şiddetin farklı bir boyutu hatta en son aşamalarından biri olduğunu da düşünerek savaş daha farklı işlevleri olan simgesel ve bir o kadar da ideolojik bir olgu olarak ele alabiliriz. Bu bağlamda bilimsel bir yaklaşım gerektirdiği gibi savaşın şiddeti içinde barındıran bir kavram olmasından yola çıkarak öncelikli olarak şiddetin genel bir tanımını yapmak gerekmektedir. “Şiddet, sertlikle, yoğun bir güçle meydana gelen, yapılan veya etkili olan bir şeyin özelliği olarak tanımlanabilir. Şiddet aşırı bir fiziksel güç ve hatta silahların kullanımıyla yapılan tüm davranışları ve ölçsüz saldırganlık tezahürlerini kapsar” (Bilgin, 2003: 374). Şiddetin tanımının bu denli geniş olmasının en önemli nedeni soyut ya da somut, bireysel ya da kitlesel her türlü haksız, yanlış ve baskıya yönelik eylemin şiddet başlığı altında sınıflandırılmasından kaynaklanmaktadır. Trafik kazalarından sözlü tacize kadar uzanan bu geniş yelpazede şiddet farklı bir karaktere bürünür. Her türlü şiddet eyleminin ardında kültürel, toplumsal ve ideolojik nedenler bulunmaktadır. “Şiddete kalkışma bireysel bir eylemiş gibi görünür ve şüphesiz ki öyle de başlar: ancak şiddet zamanla toplumsal bir karakter kazanır. Bireyden topluma doğru uzun serüven içinde şiddet önce başkaldırma, sonra intikam ve ardından adalet duraklarına uğrar. Başkaldırma şiddetle sonuçlanacak taşmanın başlangıcında yer alır ve bu

haliyle hemen her zaman bize varlığıyla adaleti hatırlatır. Başkaldırma edimi hem katlanılmaz bir haksızlığa karşı yadsınma hem de bulanık bir hak anlayışını içinde barındırır” (Öztürk, 2007-2008: 123). Şiddetin bir eylem olarak geçtiği tüm bu aşamalar, aslında şiddetin doğasının iktidar pratiği ile birebir örtüşmesi ile ilgisi olduğunu kanıtlamaktadır. Şiddet uygulayan kişi, şiddet uyguladığı kişi ya da kişilerden, toplumlardan daha güçlü, daha etkili olmak durumundadır. Şiddet bir diğer ifade ile iktidarı -simgesel bir şekilde bile olsa- ilişki pratiği bağlamında elinde bulundurmanın başvurduğu bir eylem konumunda olacaktır. “Şiddet ile iktidar arasında var olduğunu iddia ettiğimiz bağlantı aslında bir tür kendini görünür kılma retorikğine dayanır. Şiddet iktidarın yüzüdür. Şiddet sayesinde iktidar bir düşünce ya da imge olmaktan çıkarak *gerçek* haline gelir. Böyle diyerek şiddetin yalnızca bir görüntüden ibaret olduğunu, görüntünün arkaındaki tözün ise iktidar olduğunu söyleriz” (Öztürk, 2007-2008: 120). İktidar sahibi ya da sahipleri, var olan sorunları aşmak, iktidarlarını pekiştirmek, tahakkümü daha görünür kılmak adına dolaylı ya da doğrudan yollarla şiddete başvurumaktadırlar.

Bu bağlamda şiddetin en belirgin ve en kapsamlı hali ve iktidarın yüzü olmasının en önemli örneklerinden biri savaşlardır. Savaşlar da kitlesel bir şekilde şiddetin iktidar tarafından uygulandığı alanlardır. “Savaş, en genel anlamıyla, isteklerin karşı tarafa zorla kabul ettirilmesi için başvurulan şiddet eylemidir. İsteğin öznesine saldırgan, saldırganın zorlayıcı kuşatıcılığıyla karşılaşana da mağdur denir. Ancak savunma ile saldırı arasındaki sınır tüm sınırlarda olduğu gibi keyfidir” (Öztürk, 2007-2008: 127). Şiddeti uygulayan ile şiddetin uygulandığı kişi arasındaki bu ince ayırım aslında şiddetin işleyiş mekanizmasının önemine atıfta bulunur. Şiddet daha önce de belirttiğimiz gibi bireysel ya da kitlesel olsa bile uygulanması ya da maruz kalınması bağlamında bazı sebeplerden beslenmektedir. Öte yandan bir tür şiddet olarak savaş da aynı sebeplere dayanmakta, ya da en azından o nedenlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak hangi isim ile anılırsa anılsın savaşları birer olay olmaktan çıkararak ve onları birer olguya dönüştüren şey, savaşların tüm insanlığı bir şekilde etkileme gücüne sahip olmasıdır. “Savaş geçmişte olmuş bitmiş bir olguyu ifade etmez, anakronik değildir, son derece çağcıldır. Olası bir savaş tartışması dünü, bugünü ve muhtemel ki yarını da kapsar. Bu denli geniş bir tarih felsefesi eksenini içinde savaş, ‘uygarlık’, ‘özgürlük-doğa’ ve ‘iktidar’ gibi birbirini kesen üç ayrı etmen tarafından şekillendirilir. Her şeyden önce savaş uygarlığın kendini üretme biçimlerinden ya da iyimser bir yorumla uygarlığın tarih yapıcı araçlarından biridir. Savaş toplumsal bağlama şekil verir” (Öztürk, 2007-2008: 116). Savaş ülkeleri, sınırları, coğrafyaları, o coğrafyaların üzerinde ikamet eden insanları, ırkları ve en önemlisi toplumsal hafızayı yeniden

şekillendirir. Savaşın kötü bir şey olduğuna yönelik inançlarımız da aslında tam olarak bu değiştirici ve yıkıcı güçten kaynaklanmaktadır. Savaşın gelişen, dönüşen ve aynı zamanda modernleşen insanlık ve uygarlık tarihi ile birlikte ortadan kalkması gerektiği yönünde beklentiler de yine bu noktadan hareket etmektedir. Ancak “modern beklentilerin ve modern etik duyguların temelinde, savaşın –durdurulamaz olsa bile- bir sapkınlık olduğu inancı; barış içinde yaşamının –erişilemez bir hedef olsa bile- esas kuralı temsil ettiği düşüncesi yatmaktadır. Fakat bu saptama elbette tarih boyunca savaşa bu şekilde yaklaşıldığına işaret etmez. Çünkü tarihte hep barış istisna, savaş da kural olagelmıştır” (Sontag, 2004: 74). Savaşların aslında bir kural haline gelmesinin önemli ve dikkate değer bir başka noktası savaşları eleştiren insanların ve toplumların, sürekli gelişen ekonomik ve sosyo-kültürel yapıların neden olduğu kapitalist ve sömürgeci zihniyetlerin etkisinde olmalarıdır. Bu aslında insanlığın içine düştüğü ve açıklamakta zorlandığı bir tür çelişkidir. Bu bağlamda savaşların hıfız olması ve savaşın barındırdığı şiddetin her geçen gün artması yine modern insanın yanlıgılarından birisidir.

### **SAVAŞ-BASIN FOTOĞRAFI İLİŞKİSİ**

Fotoğraflar an’ı donduran ve onları görölmek üzere kaydedip saklayan nesnelere dir. Diğer bir ifade ile fotoğraflar görsel hafızamızın en önemli elemanlarından birisidir. “Fotoğraf, tüketilen bir nesne olmakla beraber, öteki tüketim nesnelere ile benzerlik göstermez. Fotoğraf, herhangi bir görüntü parçası değil, kültürel hayatımızın fikir taşıyan nesnesidir” (Karadağ, 2004a: 119). Fotoğraflar bir fikri kaydedip taşımakla beraber bizim ondan bazı mesajlar almamızı sağlamaktadırlar. Kaydedilen her gerçeklik içinde bir anlam ve mesaj barındırır. Ancak “... hiçbir fotoğraf üzerine kaydedilmiş olanlara tepki verme yeteneğine sahip değildir. Buna göre, an’ın gerçekliğini ancak, o an’ı elde etmekle programlanmış bir kamera kesinleştirebilir” (Karadağ, 2004b: 160). Bu bağlamda fotoğrafın kaydetme, saklama, belgeleme ve gösterme işlevleri oldukça büyük bir önem arz etmektedir. Ancak fotoğrafın her türü bu özelliklerin hepsini birden bünyesinde barındırmaz. Suat Gezgin’in de kitabında belirttiği gibi fotoğrafçılık iki büyük başlık altında ele alınabilir:

“1) Resimsel (Sanatsal Fotoğraf)

2) İşlevsel Fotoğraf

İşlevsel fotoğrafçılıkta kendi içinde birçok uzmanlık dalına ayrılır: basın, tanıtım, belgeleme, eğitim, bilim ve portre” (Gezgin, 2002: 58). Bu iki büyük ayrımdan ikincisi yani işlevsel fotoğraf bizim burada değindiğimiz işlevleri tamamen yerine getirir. Özellikle basın fotoğrafçılığı işlevsel fotoğrafçılığın önemli alanlarından birisidir.

Basm fotoğrafçılığı, özellikle yazılı birer metin olarak hazırlanan haberlerin anlamının zenginleşmesi ve vurgulanması açısından oldukça önemlidir. Çünkü, gazetelerde yer alan haberler her şeyden önce sözcüklerden oluşan metinlerdir. Sözcükler, haberin içeriğini anlatmak ve temel olarak betimlemek üzere kullanılırlar. En genel anlamı ile incelediğimizde, gazetecilik, 1800'lü yıllarda yaşanan teknik gelişmelerin fotoğrafçılığın doğmasını sağladığı zamana kadar (ve hala günümüzde de) kelimelerden yani yazılı unsurlardan oluşur. Ancak fotoğraf makinesinin icadı ile beraber, gazetelerde haberler açıklanırken kullanılan illüstrasyonlar yerini yavaş yavaş fotoğraflara bırakmaya başlar. Bu noktada fotoğrafların görsel bir metin olarak etkileyiciliği ve ekonomik bir dile sahip oluşu devreye girer. İnsan doğduğu andan itibaren görme edimine sahiptir. Ancak sözcüklerle ve dolayısıyla okuma-yazma ile tanışması çok daha sonraki yıllara denk düşer. John Berger'in de özellikle altını çizdiği gibi kendi dışımızdaki dünya ile kuracağımız ilişkinin temelinde görme edimi vardır. "Görme konuşmadan önce gelmiştir. Çocuk konuşmaya başlamadan önce bakıp tanımayı öğrenir" (Berger, 1997: 7). Görme yeteneğimizin bu erken gelişimi ve yaşadığımız dünyanın görme üzerine kurulu oluşu fotoğrafların önemini çok daha net bir şekilde ortaya çıkarır. Özellikle gazetecilik bağlamında baktığımızda, sayfalarca yazı ile anlatılabilen bir haberin bazen sadece şok edici bir fotoğraf ile saliseler içinde anlatımı mümkündür. Diğer bir deyişle sözcükler betimler, anlatır; fotoğraflar gösterir. "Yazılı bir metin aktardığı bilginin yeterince iyi kavranabilmesi bakımından, sonuna kadar okunmayı gerektirir. Çünkü yüzeysel bir okuma, metnin iyi algılanmasını engeller. Buna karşın, iyi görüntülenmiş bir fotoğrafla bilgiyi anında kavramaz mıyız?" (Gezgin, 2002: 90) Aynı zamanda, yazılı bir haberi tüketmek her şeyden önce okuma yazma bilgisini gerektirirken, görsel bir imgenin bir saniyelikliğine bile olsa bakılıp görülebilmesi için her hangi bir öğrenilmiş beceriye ihtiyaç yoktur.

Fotoğraf kareleri 'anı dondurur' ve kaydeder. Fotoğraf karelerini çarpıcı ve etkileyici yapan şey ise tam olarak budur. "Bir fotoğraf, bir metne kıyasla ne daha iyi ne de daha kötü bir enformasyondur. Betimleme gücü metinden farklıdır; yorum gerektirir, duygulara seslenir, fotoğrafçının deklanşöre bastığı anın arka planıyla ilgili daha fazla bilgi edinme isteği yaratır. Yazar öyküsünü fotoğraf doğrultusunda anlatabilir; bu, onun için büyük bir şanstır, fotoğrafı ne kadar iyi değerlendirebilirse, metnin okunabilirlik payı da bir o kadar artar" (Schneider, Raue, 2000: 134). Özellikle gazete haberlerinde, yazının okunabilirliğini arttıran, hatta okuru habere ilk çeken ve okumaya ikna eden şeyin, fotoğraf olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Fotoğrafın bu şok edici ve ilgi çekici olma hali, özellikle ilk sayfa haberlerinde kullanılıyorsa okuru ilk ele geçiren

şeydir. Okur her şeyden önce basın fotoğrafının verdiği bilgiden ve çarpıcılığında etkilenir. Okurlar çoğu zaman özellikle magazin el içeriğe sahip gazetelerde sadece fotoğraflara ve görsel unsurlara bakarak haberin içeriğini algılamaya çalışırlar. Bu noktada eğer haberde kullanılan basın fotoğrafı, olaydaki kritik an'ı da yakalayacak şekilde çekilmişse, habere konu olan olayı oldukça net bir şekilde özetleyebilmektedir. Bu sebeple, basın fotoğrafları sıkça olayların çarpıcılığını ve dikkat çekiciliğini arttırmak için kullanılmaktadır. Görsel unsurlar yazılı basının önemli elemanlarından dır. “Dolayısıyla **haber fotoğrafları içinde bir takım mesajlar barındıran kodlanmış ideolojik görsel göstergelerdir**. Öyle ki okuyucunun ne hakkında, nasıl düşüneceğine haber fotoğrafçısının üslupsal kaygılarıyla birlikte taşıyıcı yüzeyin ideolojik çizgisi de karar vermektedir. Bu bağlamda haber fotoğrafları; uluslararası olaylara ilişkin görüntülerin alınır-satılır olma özelliği doğrultusunda da ekonomi-politik anlayış ekseninde biçimlenir, gazetenin ideolojik çizgisi doğrultusunda kültürel göstergeleri ön plana çıkaracak şekilde kadrajlanır ve propaganda özelliği doğrultusunda içselleşip topluma sunulmaktadır” (Bayraktaroğlu, <http://tef.ankara.edu.tr/fotograf/yazi.php?yad=2728>, 2008).

Savaşlar bağlamında düşündüğümüzde ise basın fotoğrafları şiddetin toplumsal hafızalarımıza kaydedilmesinin en önemli aracıdır. Basın fotoğrafları daha başka bir ifade ile savaşın ve savaşın şiddetinin, şiddete maruz kalanlardan sonra en önemli tanıklarındır. “Acıların ikonografisinin uzun bir geçmişi, deyiş yerindeyse bir soyağacı vardır. Gösterilmeye değer sayılan acılar, kaynağı ister ilahi güçler, isterse insanoğlu olsun, bir gazabın sonucu olarak kavranan acılardır” (Sontag, 2004: 39). Fotoğrafın tanık ve kanıt oluşu savaşların yol açtığı vahşetlerin insanlar tarafından daha etkili bir biçimde algılanmasını sağlamaktadır. “İnsanlık tarihi kadar eski olan savaşlar, toplumları sosyal ve ekonomik açıdan etkilese de, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar insanlar yaşanan vahşetten birebir haberdar değildi. Ancak fotoğrafın ortaya çıkışı ve zamanla yayımlanabilir hale gelişiyile, savaş gerçeği insanlar tarafından görünülür oldu. İlk zamanlar, fotoğrafçılar savaşı fotoğraflamakta çok etkili olmasa da, daha sonraları, tekniğin de ilerlemesiyle, savaşların en güvenilir kayıtlarını tutmaya başladılar ve savaşla ilgili toplumsal bilincin oluşmasını sağladılar” (Dede, Yayıntaş, 2000: 32). Fotoğrafın acıları, vahşeti ve şiddeti bu denli gerçekçi kaydedebilmesi ve gösterebilmesi, savaşın uygulayıcılarının da bazen aleyhinde bazen lehinde bir durum doğmasına neden olmuştur. Savaş fotoğrafları savaşı haklı göstermenin aracı olarak kullanılabilceği gibi savaşın yol açtığı yıkımların gösterilmesinin de aracı olabilmektedir. “Savaşta katlanılan acıları sergileyen görüntüler artık o kadar yaygın bir şekilde elden ele dolaşmaktadır ki, yakın zamanlara kadar tanınmış fotoğrafçılardan, tam da bu

tür kareler çekmelerinin bir beklentiye dönüştüğü kolayca unutulmaktadır. Tarihsel açıdan bakıldığında fotoğrafçılar, savaşçılık mesleğinin ve bir savaşı başlatma ya da sürdürmenin tatmin edici yönlerinin en pozitif görüntülerini üretmişlerdir” (Sontag, 2004: 47).

### **SAVAŞ VE ÖTEKİLER:**

#### **ATAERKİL VE İSTİLAÇI ZİHNİYET/İDEOLOJİ**

Savaş ve diğer tüm şiddet türleri daha önce de belirttiğimiz gibi bazı iktidar pratiklerinin somutlaşmış halidir. Savaş bu bağlamda alabildiğine ataerkil ve eril bir şiddet türüdür. Özellikle savaşların en önemli mağdurlarının kadınlar ve çocuklar olması bu tespitin önemli bir kanıtıdır. Savaş ve savaşın tüm uzantıları temel olarak kadına ve daha genel bir tanımlama ile sistemin ötekileştirdiği herkese ve her şeye yönelik eril bir şiddet uygulamasıdır. Özellikle yazı bağlamında ele alacağımız işkence ve tecavüz fotoğrafları kadına yönelik şiddetin en belirgin ve vahşi yanının tanıkları ve kanıtlarıdır. Bu bağlamda öncelikli olarak kadına yönelik şiddetin kapsamını ve tanımını yapmak gerekmektedir. Birleşmiş Milletler Kadına Karşı Şiddetin Engellenmesi Bildirisi'nde (1992) kadına yönelik şiddet iki başlık altında ele alınmaktadır.

- Toplumsal (kamusal)
- Özel (aile içi) şiddet

Toplumsal yani kamusal şiddet “kadının isteği ve oluru aranmaksızın bedenine ve cinselliğine yönelen her türlü davranış, şiddettir. Pornografik dille, sözle, elle sarkıntılık, laf atmak, anlamlı sözlerle yapılan şakalar, çift anlamlı sözcüklerle kadın cinselliğinden ya da cinsel ilişkiden söz etmek, ısrarlı komplimanlar, bakışlar, dostça görünümün altında rahatsız eden konuşma ve dokunmalar, dokunma konusunda fırsatçı tutumlar, sürtünme, ısrarlı teklifler, cinsel küfürler, tecavüz, vurmak, yaralamak, yakmak, korkutmak, zorlamak, malına zarar vermek vb. olarak örneklenmesi olanaklıdır” (Yıldırım, 1998: 27). Görüldüğü gibi kadına yönelik şiddet sözlü tacizden bedensel saldırıya kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır. Bu noktada savaş ve savaşın neden olduğu tüm sorunlar kadına yönelik şiddetin kitlesel boyutta vuku bulmasıdır. Özellikle Irak savaşında Amerikalı erkek askerlerin Iraklı kadınlara uyguladığı cinsel şiddet ya da Afganistanlı kadınların maruz kaldığı cinsel şiddet örneğinde olduğu gibi. Savaş daha önce de belirttiğimiz gibi temelde erkeksi bir oyun, bir mücadele alanı ve erkeksi kuralların geçerli olduğu bir olgudur. “Savaş ve diğer tüm şiddet biçimlerinde bir toplumsal cinsiyet olarak erkekliğin ölçütleri egemendir. Erkeğin kokusu, sesi, şiddet ile birlikte yayılır; şiddet erkeği gölgesi misali takip eder. Kaldı ki erkek-şiddet ilişkisi sadece şiddetin yaratıcı öznesi erkek imgesinden ibaret değildir. Erkeklik bir norm biçimi olarak ayrımcılığa katkıda bulunur; ayrımcılık da şiddeti bestler. Erkekliğin kanıtlarından biri olarak

cinsellik, ordu kurumunda bütün erkeklerin bir araya toplanmasıyla meşru bir kanıt biçimi halini alır. Pornografi ve fuhuş her zaman için askerlerin gayri resmi bir şekilde onaylanmış eğlence biçimleridir” (Öztürk, 2007-2008: 121). Savaşlar erkeklerin, sistemce geçerliliği onaylanmış bir neden üzerinden ataerkil değerleri ve sistemi yeniden meşrulaştırmalarının en önemli elemanlarıdır. “Uluslararası boyutta ve kitlesel nitelikte bir şiddet eylemi olan savaşlarda, kadınların yaşadıkları tecavüz, kamusal alanda kadına karşı uygulanan şiddet türleri içinde özel bir öneme sahiptir. II. Dünya savaşı sonrasında savaş suçları arasında yer alan kadına yönelik şiddet, giderek artan bölgesel/yerel savaşlar nedeniyle güncelliğini korumakta, üzerinde özel bir önemle durma gereğini doğurmaktadır” (Yıldırım, 1998: 28). Savaşlar zaten kamusal alanda kendine zor yer bulabilen ya da bulsa bile simgesel olarak baskı altında tutulan kadınların, doğrudan mahrum bırakıldıkları kamusal alanda şiddete maruz kalmalarının en büyük nedenidir. Şiddeti uygulayanlar tarafından kadınlara tecavüz yöntemiyle ülkenin genetik haritasına müdahale edilmekle, ataerkil bir tanımla ile simgesel boyutta vatan toprağı ile özdeşleştirilen kadınların bedenine tohum ekilmektedir. Bu durumda o ülkenin doğrudan savaş metotları ile ele geçirilmesinin yanı sıra simgesel anlamda da ele geçirme isteğinin bit yansıması olarak okunabilir. “Savaş, erkeklerin bir iptilaya kapılmışçasına yaptıkları ve savaşın yol açtığı ıstırapların birikerek katlanmasıyla bile kendilerini yıldırmadığı bir tutku olarak görülmektedir...” (Sontag, 2004: 74-75). Savaş işte tam da bu noktada cinsiyetçi ayrımların keskinleştiği, toplumsal katmanların görünür olduğu, ideolojinin belirgin bir şekilde karşımıza dikildiği alan haline gelir. Çünkü savaşların güçlünün karşısında yer alan ya da ötekileştirilen herkesi bir tutarak baskılar ve şiddetin nesnesi haline getirir.

Bu noktadan hareketle eğer savaşa yönelik bir analiz yapılacaksa ve bu analizin merkezinde ötekileştirilenlerin mağduriyetleri yer alacaksa öncelikli olarak kadına yönelik şiddetin ele alınışına odaklanmalı, oradan elde ettiğimizi verilerle savaş fotoğraflarını yorumlamalıyız. Aysel Yıldırım, Walker’dan (1986) alıntılattığı haliyle aile içi şiddette eşler arası şiddeti açıklamada 3 ana kategoriden söz eder.

1. Feminist-politik teoriler
2. Sosyo-kültürel teoriler
3. Psikolojik teoriler (Yıldırım, 1998: 32)

Bu üç ana kategori genel olarak savaşın ve şiddetin mantığının çözümlenmesinde de bize verili bilgiler sunacaktır. Savaşın sadece ve sadece bir şiddet uygulaması olmadığını göz önünde bulundurduğumuz zaman savaşın, politik, kültürel ve psikolojik yönlerini de hesaba katmak gerekmektedir. Bu bağlamda aşağıda yer alan savaş fotoğrafları yazı bağlamında feminist-politik teoriler başlığı altında incelemek gerekmektedir. Dolayısıyla önce toplumsal



cinsiyeti ve onun politik artalanını tanımlamalı ve bu artalanın savaş sürecinde ne tür bir anlam kazandığını irdelemeliyiz.

### **SAVAŞIN MAĞDURLARI KADINLAR VE DİĞERLERİ: FOTOĞRAFLARIN TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA ANALİZİ**

Toplumsal cinsiyet kavramına değinebilmek için öncelikle cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları arasındaki farkı ve bunları oluşturan psikolojik ve sosyolojik nedenleri incelemek gerekir. “Cinsiyet (sex) biyolojik bir terimdir; toplumsal cinsiyet (gender) ise psikolojik ve kültürel bir terimdir” (Oakley, 1985: 158). Diğer bir deyişle cinsiyetimiz (sex) doğduğumuz andan itibaren vardır ve seçme şansımız yoktur; ancak toplumsal cinsiyetimiz (gender) ise doğduktan sonra şekillenen yani öğrendiğimiz, öğretilen bir kavramdır.

İnsanlar temelde kadın ve erkek olarak iki cinsiyet grubuna ayrılır. Bu biyolojik bir ayrımdır. Ancak bu biyolojik ayrım bazı psiko-sosyal ve kültürel ayrımları da varlığı ile şekillendirmektedir. “Toplumsal cinsiyet biyolojik yan anlamlardan öte psikolojik ve kültürel yan anlamları olan bir terimdir; cinsiyet için uygun terimler “kadın” (female) ve “erkek” (male) ise karşılığında toplumsal cinsiyet için maskülen ve feminen terimleri uygundur” (Oakley, 1985: 159). Kısacası toplumsal cinsiyet bizim dışımızda, içinde yaşadığımız toplumun bilinçli veya bilinçsizce şekillendirdiği kavramlar dizgesidir.

Bu açıdan bakıldığında toplumsal cinsiyet bize toplum tarafından -kendi cinsiyetimiz bağlamında- giydirilen bir kıyafet olarak tanımlanabilir. “Bir kişinin kendi kimliğini birincil olarak erkek ya da kadın diye belirlemesi, bu belirlemeye eşlik eden tutum, düşünce ve istekler toplamıyla birlikte, bu kişiye çocukken hangi kimliğin yüklendiğine bağlıdır” (Giddens, 2000: 99). Toplumsal cinsiyetimiz daha çocukluktan başlayarak bize öğretilmekte ve o rol kalıpları içinde hareket etmemiz ve diğer insanları da aynı toplumsal cinsiyet kavramları ile algılamamız beklenmektedir. “Bir kez toplumsal cinsiyet 'yüklenildiğinde', toplum bireylerden 'kadınlar' ve 'erkekler' olarak davranmalarını beklenmektedir. Bu beklentilerin yerine geldiği ve yeniden üretildiği yer, gündelik yaşamın pratikleri içindedir” (Giddens, 2000: 102). Gündelik yaşam içerisinde insanlar karşılıklı olarak algılamalarını toplumsal cinsiyet kalıpları üzerinden gerçekleştirir ve anlamlandırma sistemlerimiz de bu bağlamda şekillenmiştir.

“Birisine kadın veya erkek olarak yaklaştığımızda bir penisi, vajinası, memeleri veya kıllı bir göğsü olup olmadığını görme ihtiyacında değildir. Çoğunlukla sosyal durumlar toplumsal cinsiyeti tanımlar (eş: kadın, dişi: erkek) ya da toplumsal cinsiyet davranış, konuşma şekli, sohbette konu seçimi vb. özelliklerin gözle görülür bir toplamıdır. Toplumsal cinsiyet görülebilir bir

gerçekken, zamanın çoğunda cinsiyet görülmez olandır” (Oakley, 1985: 161). Peki bu tür bir algılamamın temelinde yatan nedir? Neden kadınlar ve erkekler ayrı toplumsal roller üstlenmektedir?

Toplumsal cinsiyet olgusuna psikanalitik bir yaklaşımla bakılabilir. “Freud’a göre; bebek ve küçük çocuklardaki toplumsal cinsiyet farklılıklarını öğrenmenin merkezinde, penisin varlığı ya da yokluğu yer almaktadır. “Benim bir penisim var” deyişi, “Ben bir erkeğim” deyişine özdeş iken “Ben bir kızım” deyişi ise “Benim bir penisim yok” deyişine özdeştir. Freud, buradaki sorunun yalnızca anatomik ayrılıklar olmadığını söylemeye özen gösterir; penisin varlığı ya da yokluğu, erkeklik ya da kadınlık için bir simgedir” (Giddens, 2000: 104). Freud bu noktada kadını erkeğin cinsel organının varlığı üzerinden tanımlamaktadır. Yani bir bakıma toplumsal cinsiyet kavramını açıklamaya çalışırken bu kavramı ataerkilce bir forma kendi söylemiyle koymaktadır. Burada “penis”in yüceltilmesi (sublimasyon) söz konusudur. “Freud dışil cinselliği kuramlarını, “ergil” bir modele dayandırmış ve bir kadının kendisini uzvu kesilmiş bir erkek gibi hissettiğini kabul etmişti. Ne ki, erkeğin penisinden duyduğu gururun, kadında ille de bununla örtülecek bir aşağılanmaya yol açtığını varsaymak için bir neden yoktur” (Qualls-Corbett, 2001: 69).

Kısacası temelde toplumsal cinsiyet kalıpları ataerkil düzenin işleyişinin bir numaralı atar damarı ve kendi adaletsiz, hiyerarşik ve bencil yapılanmasının meşrulaştırılması için yarattığı, şekillendirdiği ve devamı için her geçen gün daha keskinleşen hatlarla ayrımlaştırdığı, insan olmanın özünden uzak tanımlamalar bütünüdür.

İşte bu noktada kitle iletişim araçları bu bilinmezliği ataerkil değerler aracılığı ile netleştirir ve toplumsal cinsiyeti vurgulamayan değerler yerine – anaerkil ve ataerkil değerlerin karışımı\* en iyisidir- kendi ataerkil değerlerini koyup tek doğrumuşçasına sunar. “Çocuklar cinsiyet rollerini sadece öğrenir ve televizyonda ya da toplumda gördükleri en prototipik ve doğrudan örneklerini taklit etmeye meyillidirler” (Condrey, 1989: 40). Hatta çocuklar birer yetişkin olduklarında bile bu öğrendikleri toplumsal cinsiyet kalıplarının yönlendirici etkisi – bir bakıma yine televizyonun (KİA) varlığı ile- varlığını sürdürmektedir.

---

\*“Tam anaerkil bir toplum kişinin gerçek gelişiminde bir engeldir, çünkü teknige, rasyonelliğe ve mantıklı bir ilerlemeye engel olur. Saf ataerkil bir toplum da, sevgiye ve eşitliğe önem vermez, sadece insan yapısı yasalarla, devletle, somut ilkelere ve itaatle ilgilenir. Ne var ki, anaerkil ve ataerkil ilkelere bir sentez oluşturduklarında, her iki ilke birbirini renklendirir. Bu sentezde ana sevgisi,adalet ve akılcılıkla, baba sevgisi de merhamet ve eşitlikle renklenir.” Erich Fromm, **Anaerkil Toplum Ve Kadın Hakları**, Arıtan Yayınları, İstanbul, 1998, s:17-18

## ANALİZ

Dünyadaki tüm savaşların göstergelerinde fotografik olarak her şeyi ile tüketilen kadınlar ve mağduriyetleri akılda kalır. Bu fotoğraflar bazen savaş karşıtlarını öfkeliyor. Tıpkı son Irak savaşı ya da Afganistan savaşı, Bosna Hersek örneğinde olduğu gibi. Bu savaşların fotografik göstergeleri daha çok tekil ya da toplu tecavüze uğrayan/hamile bırakılan/öldürülen kadınlar, öldürülen çocuklar üzerinden şekillenir.

Savaşların etik kuralları yoktur ya da oluşturulamamaktadır. Savaş gerektiğinde şiddet uygulanan, gerektiğinde eğlenen, gerektiğinde ise yeni bir ırk oluşturma çabasının zemini olan bir olgudur. Savaşlar daha önce de altını çizdiğimiz gibi iktidar sahibi güçlülerin yanlı ve bilinçli bir şekilde kitlesel bir şiddet eyleminde bulunmalarıdır. İktidara sahip olmak ya da iktidarın dolaylı gücünü elinde bulundurmamak bazı değerleri korumak ya da bazı değerleri meşrulaştırmak için sürekli ve geçerli koşullar yaratmak zorunda kalmaktır. Her iktidar kendi bekası ve devamlılığı için sürekli bir tehdit unsuruna atıfta bulunur ki çoğu zaman bu tehdit unsuru kurgusal ve hayalidir. Tehdidin görünürlüğü ya da yakınlığından öte tehdidin kapsamı daha büyük bir önem arz eder ve genel olarak bütün savaşlar tehdidin kapsamı üzerine odaklanır. Özellikle Amerika Birleşik Devletlerinin kendinden binlerce kilometre uzaklıktaki ülkelere yönelik savaş girişimleri ve mücadeleleri hep bu noktadan beslenir. Tehdidin kendisi belki kurgusal ve hayalidir ya da tehdit olarak görülen unsur fiziken uzaktadır ancak Amerikanın kendini haklı kılmak adına sıklıkla telaffuz ettiği şey İslami grupların batıyı ve özellikle Amerika'yı hedef aldığıdır. Bu bağlamda tehdit her ne kadar hayali olsa da ve amaçlar her ne kadar doğu-batı ya da Müslüman-Hıristiyan merkezli olmasa da tehdidin kapsamı bu boyuta çekilerek savaş haklı gösterilmeye çalışılmaktadır.

Amerika örneğinde de olduğu gibi genel olarak tüm savaşlar hâkimiyet ve tahakküm hayalinden ve bu hayalin cezbediciliğinden beslenir. Güçlü olan daha da güçlenmek adına ya da başka bazı çıkarlar elde etmek adına savaşın gerektirdiği tüm zorbalıkları yerine getirmekle yükümlüdür. Ve genel olarak yazı bağlamında da sıkça değindiğimiz gibi savaşa ait tüm edimler simgesel bir şekilde cinsiyetçilikten beslenir. Kadınlar ve çocuklar bu noktada savaşın önemli elemanları haline gelirler.

Genellikle kadınların savaş süresince karşılaştıkları en büyük işkence ve şiddet uygulaması tecavüze uğramak, hamile bırakılmak ve cinsel tacize maruz kalmaktır. (Fotoğraf 1) Bu türden bir şiddet uygulaması aslında simgesel olarak ülkenin ele geçirildiğinin ve o ulusun ya da ırkın etkisiz hale getirildiğinin göstergesidir. Özellikle kadınların hamile bırakılmasının en önemli nedenlerinden birisi soykırımın simgesel bir düzleme taşınmasıdır. Hamile

bırakılan kadınlardan doğacak olan çocuklar o ülkenin çocukları değil ülkeye saldıran ve ülkeyi ele geçiren ulusun çocuklarıdır. Nüfus dolaylı bir şekilde soykırıma tabi tutulmaktadır. Kadınlar ülke toprağıyla özdeş bir şekilde savaşın ve tecavüzün uzamı haline gelirler. Ayrıca kadınlar sadece tecavüze maruz kalmamakta doğrudan şiddetin en vahşi hali ölüm ile cezalandırılmaktadırlar. (Fotoğraf 4, 9 ve 11) Savaşların eril bir oyun ve mücadele alanı olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda kadınlar bu denli şiddetle yüz yüze gelmesinin nedenlerini toplumsal yapıda ve ataerkil sistemde aramak durumunda kalmaktayız.

Öte yandan savaş sadece kadınları değil aynı zamanda sistemin ötekileştirdiği herkesi nesneleştirip şiddete maruz bırakır. Kadınların yanı sıra çocuklar, yaşlılar, fiziksel ve zihinsel engelliler, hatta zaman zaman savaşa katılmayan erkekler de bu ötekileştirme kapsamı içinde yer almaktadır. Özellikle Amerika'nın Irak'ı işgali sırasında çocuklara ve erkeklere yönelik yoğun ve sistematik bir şiddet uyguladığı basında ve görsel medyada yer alan basın fotoğrafları sayesinde bilinir hale gelmiştir. "Ebu Garip resimlerinin en can alıcı yönlerinden biri resimlerdeki pornografik unsurlardır. Bu pornografik içerik aslında şarkiyatçı hayallerin nihayet görsel olarak dışavurumunun örneklerindedir. Burada bahsi geçen şiddetin pornografisidir" (Yıldız, 2007-2008: 23). Özellikle fotoğraf 2 ve fotoğraf 3'te de görebileceğimiz gibi Amerikanın savaşma nedeninin çok dışında kalan şiddet görüntüleri iktidarın ve oryantalist düşüncenin tezahürü olarak okunabilir. Çocukların çıplak bir biçimde ve beton zeminde uyumaya zorlanmaları, aç bırakılmaları ya da Iraklı erkeklerin pornografik bir şekilde ve insanlık onuruna aykırı bir şekilde esir alınmaları savaşın bütün nedenlerini kendi içinde geçersiz kılmaktadır ki hiçbir savaş ve şiddet eylemi meşru ve rasyonel, geçerli bir nedene dayandırılmamaktadır.

Dünyanın her yerinde savaşın güçlülere, Nazi Almanya'sındaki Hitler, Bosna-Hersek'teki Sırp, Iraktaki Amerikalılar, Karabağ'daki Ermeniler, Afganistan'daki ABD ve müttefikleri vb. sistematik bir şekilde, işkence, tecavüz, cinayet vb. eylemleri gerçekleştirirken aslında, o toplumu aşağılamaktadırlar. Özellikle Bosna-Hersek'te, Nazi Almanya'sında ve Irakta, kadınlara uygulanan tecavüzler sonrası meydana gelen ve kadınlarca istenmeyen gebeliklerin sonlandırılmasına engel olabilmek için kadınlar özel kamplarda toplanmış ve çok bilinçli bir şekilde kürtaj olmamaları engellenmiştir. Bu noktadan hareket ederek savaşların aslında ülkeyi ele geçirme yönteminin sadece, göğüs göğüse askerlerin çarpışmasından çok daha geniş ve kapsamlı bir şiddet eylemi olduğunu ve temelde kadın bedeninin ülkenin metaforu olarak ele geçirilmesini de içinde barındırdığını söyleyebiliriz.

(Fotoğraf 8) Bosna-Hersek'teki savaş sırasında özellikle müslüman kadınların maruz kaldığı tecavüz eylemleri tam olarak bu bilinç sistematığı üzerinden gerçekleşmiştir.

Öte yandan savaşlar aile kavramını etkilemekte ve değiştirmektedir. Özellikle cepheye savaşmaya giden askerler olarak kocaların ve babaların ölümü hem ölen askerlerini çocuklarını hem de eşlerini yalnız ve tek başına bırakmaktadır. Savaş sadece aileden birinin ölümüne neden olmuş gibi görünse de aslında aileyi parçalamakta ve zorlu şartların tam ortasında bırakmaktadır. (Fotoğraf 5, 6, 7)

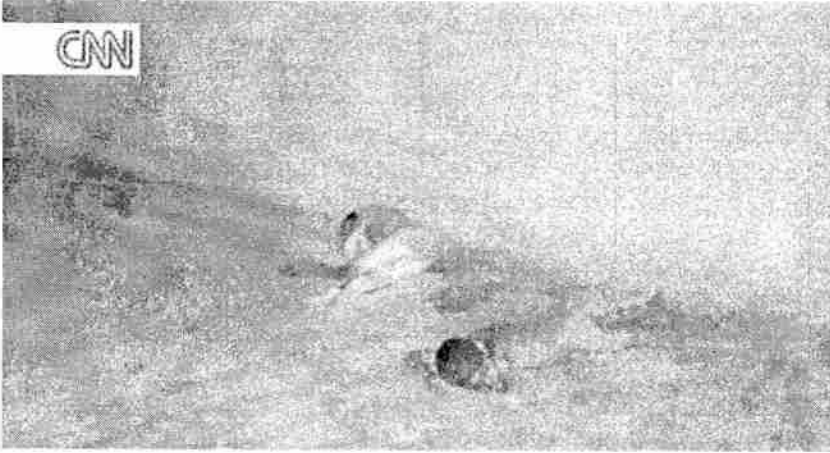
Ayrıca savaşlar kadınları anne olarak da mağdur haline getirmektedir. Kadınlar sadece şiddeti, tecavüzü yaşayarak değil kendi bedenlerinin bir parçası olan çocuklarının ölümüne tanık olarak da mağdur olmaktadır. (Fotoğraf 10, 12)



Fotoğraf 1: <http://www.bilgipasaji.com/forum/yazi-amp-yorum-215/26611-hocali-katliamini-hatirliyorsaniz-arada-unutuyorsunuz-demektir.html>



Fotoğraf 2: <http://www.zamansiz.com/cehennem-yetimhanesi-t118086.html> 27 şubat 2008



Fotoğraf 3: <http://www.zamansiz.com/cehennem-yetimhanesi-t118086.html> 27 şubat 2008



Fotoğraf 4: <http://www.esmerdergisi.com/modules.php?name=News&file=article&sid=1356>



Fotoğraf 5: 12 Nisan 2003 Cumartesi, Hürriyet Gazetesi, s:1



Fotoğraf 6: 12 Nisan 2003 Cumartesi, Radikal Gazetesi, s:11



Fotoğraf 7: 8 Nisan 2003 Salı, Hürriyet Gazetesi, s:15





### **Arnavut kadınların acısı**

Fotoğraf 8: 30 Ocak 1999, Hürriyet Gazetesi, s:7



Fotoğraf 9: 27 Temmuz 1992 Pazartesi, Hürriyet Gazetesi, s:1





Fotoğraf 12: 13 Şubat 1996, Akşam Gazetesi, s:1

## SONUÇ

Savaşlar ve tüm şiddete yönelik eylemler alabildiğine eril ve ataerkil edimlerdir. Tüm şiddet gören insanlar ya da savaşlara zorla katılan insanlar ya da savaş mağduru olanlar ise iktidardan payını alamayan ya da sistem tarafından ötekileştirilen insanlardır. Diğer bir ifadeyle savaşlar sistemlerin ve düzenlerin sesidir. Dolayısıyla savaşlarda yaşanan tüm şiddet olaylarını diğer şiddet olaylarından daha farklı bir biçimde incelemek gerekmektedir.

Bu yazı bağlamında da ele aldığımız gibi basın fotoğrafları aracılığıyla tanık olduğumuz savaşlar ve onların mağdurları, başta kadınlar olmak üzere erkek sistemin kendi değerlerini meşrulaştıramayacağı ötekilerdir. Özellikle kadınlara yönelik cinsiyet ayrımcılığı erkek bit oyun ve mücadele alanı iktidarın yüzü olan savaşlarda daha vahşi bir şekilde karşımıza çıktığını söylemek gerekmektedir. Savaşlar ekonomik olduğu kadar kültürel ve sosyolojik aynı zamanda psikolojik yıkımların nedenidir. Toplumsal cinsiyet olgusunun en keskin biçimde karşımıza çıktığı yer olan savaşlar kamusal alanda kadına

yönelik şiddetin kitlesel ve sistematik bir hale getirildiği olgudur. Ünlü savaş fotoğrafçısı Robert Capa mesleği ve savaşlar ile ilgili önemli tümcesinde savaşın aslında ne denli korkunç bir şey olduğunun altını çizmektedir. “Keşke dünyada hiç savaş olmasa; bir savaş fotoğrafçısı olarak işsiz kalmaya çoktan razıyım”.

Savaşın kötü bir şey olduğunu ve insanlar üzerinde nasıl bir travma yarattığını yalnız orada olan ve olayları yaşayan/görenleri, fotoğraf üreten ve öykü anlatıcılarından öğrenmekteyiz. Başkalarının acısına bakmak ve duyarsız olmak onurlu bir paylaşım kültürü değildir.

## KAYNAKÇA

Bayraktaroğlu A. M. (2008). *Türk Basınında Haber Fotoğrafı Kullanımına Yönelik Eleştirel Bir Bakış Ya Da Ekilen Yaşam Görüşü*, [Http://ilef.Ankara.Edu.Tr/Fotograf/Yazi.Php?Yad=2728](http://ilef.Ankara.Edu.Tr/Fotograf/Yazi.Php?Yad=2728)

Berger J. (1997). *Görme Biçimleri*, Çev: Yurdanur Salman, İstanbul:Metis Yayınları

Bilgin N. (2003). *Sosyal Psikoloji Sözlüğü*, İstanbul: Bağlam Yayınları

Condrey J. (1989). *The Psychology Of The Television*, Hillside- New Jersey: Laurenc Erlbaum Associates Publishers

Dede V., Yayıntaş A.(2000). *Savaş Fotoğrafı Tarihi*, Geniş Açılı Fotoğraf Sanatı Dergisi, İstanbul Sayı:9, Kış

Gezgin S. (2002). *Basın Fotoğrafçılığı*, İstanbul:İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları

Giddens A. (2000). *Sosyoloji*, Ankara:Yayın Hazırlayanlar: Hüseyin Özel-Cemal Güzel

[Http://www.Aktifpaylasim.Com/Haberler/49491-Sirp-Zulmu-Beyazperdede.Html](http://www.Aktifpaylasim.Com/Haberler/49491-Sirp-Zulmu-Beyazperdede.Html)

[Http://www.Bilgipasaji.Com/Forum/Yazi-Amp-Yorum-215/26611-Hocali-Katliamini-Hatirliyorsaniz-Arada-Unutuyorsunuz-Demektir.Html](http://www.Bilgipasaji.Com/Forum/Yazi-Amp-Yorum-215/26611-Hocali-Katliamini-Hatirliyorsaniz-Arada-Unutuyorsunuz-Demektir.Html)

[Http://www.Esmerdergisi.Com/Modules.Php?Name=News&File=Article&Sid=1356](http://www.Esmerdergisi.Com/Modules.Php?Name=News&File=Article&Sid=1356)

[Http://www.Zamansiz.Com/Cehennem-Yetimhanesi-T118086.Html](http://www.Zamansiz.Com/Cehennem-Yetimhanesi-T118086.Html)

27 Şubat 2008

Karadağ Ç.(a) (2004). *Görme Kültürü: Fotoğrafın Derin Anlamı*, Ankara: Doruk Yayınları,

Karadağ Ç.(b) (2004). *Görme Kültürü: Görüntü Büyütücüsü*, Ankara:Doruk Yayınları

- Oakley A. (1985). *Sex, Gender & Society*, England:Gower Publishing Company Limited
- Öztürk A. (2007-2008). *Bir Haklı Savaş Tartışması: Şiddet Meşru Olabilir Mi?*, Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Sayı: 43 Şiddet, Ankara:Doğu-Batı Yayınları, 2007-2008, Kasım-Aralık-Ocak
- Qualls-Corbett N. (2001). *Kutsal Fahişe: Dışının Ölümsüz Yanı*, İstanbul: Tavanarası Yayıncılık
- Schnieder W., Raue, P.-J.(2000). *Gazetecinin El Kitabı*, Çev: Işık Aygün, Ankara:Komrad Adenaur Vakfı
- Sontag S. (2004). *Başkasının Acılarına Bakmak*, Çev: Osman Akınhay, İstanbul:Agora Kitaplığı
- Yıldırım A. (1998). *Sıradan Şiddet*, İstanbul:Boyut Kitapları
- Yıldız P. U. (2007-2008). *Ebu Garip İşkence Fotoğrafları: Şiddetin Politik İkonografisi*, Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Sayı: 43 Şiddet, Ankara:Doğu-Batı Yayınları, Kasım- Aralık-Ocak

